

Unitat i diversitat en un orde religiós: les disputes entre franciscans observants i recol·lectes a Catalunya en temps de Felip II

Ignasi Fernández Terricabras

1. Unitat i diversitat a l'orde franciscà

El conjunt d'ordes religiosos, tant masculins com femenins, que s'inspiren en la figura de Sant Francesc d'Assís (1181-1226), ha viscut al llarg de la història múltiples tensions. A vegades, aquestes tensions no han comportat canvis institucionals, tot salvaguardant la unitat de cada orde, però en d'altres ocasions han conduït a escissions i divisions que s'han perpetuat al llarg dels segles.¹

En aquesta llarga història, el segle XVI és un moment fonamental en el qual prenen cos diversos moviments que es desenvoluparan de maneres diferents.² Al nostre entendre, tres factors hi juguen un paper rellevant:

1. La millor visió de conjunt continua essent Lázaro IRIARTE, *Historia Franciscana*, València, 1979.

2. Pel cas hispànic, vegeu José GARCÍA ORO, "Reforma y reformas en la familia franciscana del Renacimiento" a María del Mar GRAÑA CID, ed., *El Franciscanismo en la Península Ibérica. Balance y perspectivas*, Griselda Bonet Girabet, Barcelona, 2005, p. 235-253.

A) El debat sobre la interpretació de les regles primitives donades per Sant Francesc. Al segle XIV aquest debat havia donat lloc a la divisió entre els “conventuals” i els “observants”. Una famosa butlla, l’*Ite vos de Lleó X* (1517), havia acabat per reconèixer l’hegemonia dels observants en el moviment franciscà.

B) La tensió, mai no ben resolta del tot pels franciscans i per les clarisses, entre vida activa i vida contemplativa. Sant Francesc havia fundat ordes mendicants, de vida activa, implantació urbana i amb dedicació a tasques pastorals. Però a la vegada, sant Francesc havia estat un dels grans místics de la història del cristianisme, famós per la seva vida retirada i austera i la seva dedicació a la pregària. La major insistència entre els franciscans en uns aspectes o en uns altres condiciona l’evolució de l’orde.

C) *At last, but not least*, la interferència de qüestions polítiques i socials. El gran desenvolupament i extensió de franciscans i clarisses els converteix en ordes poderosos que es veuran involucrats en els problemes de l’època. Això implica entrar, entre d’altres aspectes, en el complex món de les relacions entre Església i Estat o en el de la recerca de protectors i benefactors socialment influents.

La combinació de tots aquests factors en graus diversos és el que segurament explica que moviments franciscans semblants hagin viscut evolucions diverses segons els temps i els territoris. Els recol·lectes franciscans, per exemple, es van constituir en un orde pràcticament independent a França però, en canvi, no van aconseguir de fer-ho a la Corona d’Aragó, on van continuar sota la tutela dels observants.

Des de finals del segle XV s’inicien entre els franciscans, sobretot a la Península Ibèrica, moviments que contesten l’aplicació de la regla que fan els observants, i reclamen un compliment més sever de les regles primitives. Són els grups anomenats “de l’estricta observança”. Al segle XVI, els superiors intenten donar resposta a aquestes demandes i, a la vegada, preservar la unitat de l’orde creant les “cases de recol·lecció”. Els frares que desitgin portar una vida basada en la penitència, la pobresa radical, l’aïllament, el dejuni i la pregària poden anar a viure a aquestes cases, amb normes més estrictes que els altres convents de l’orde, però sense constituir mai una jerarquia pròpia. Diversos documents de l’Orde i de la Santa Seu prescriuen l’existència a cada provín-

cia d'algunes d'aquestes cases, però sempre governades pel general i pel provincial observant.³

Tanmateix, la creació de les cases de recol·lecció no aconseguirà frenar el desenvolupament dels moviments de l'estricta observança que, a principis del segle XVI, donen lloc a quatre grups diferents, els quals seguiran evolucions diverses:

1. Els caputxins, d'origen italià, convertits ràpidament en un orde independent.⁴
2. Els *Riformati* italians.
3. Els franciscans descalços ibèrics, sobretot els de la província de Sant Josep que, liderats per sant Pere d'Alcántara i després de superar moltes tensions, a partir de 1578 formen un moviment independent dels provincials observants.⁵
4. Els franciscans recol·lectes, que habiten les cases de recol·lecció creades al segle XVI i que, a la Península Ibèrica, resten incardinats a les províncies observants però que, en canvi, a França reixen a consolidar un orde independent reconegut per la Santa Seu el 1601.⁶

És evident que aquesta situació donava lloc a una multiplicitat d'ordes religiosos semblants que, a més, es reclamaven tots d'un mateix origen

3. La idea serà represa a molts ordes on sorgiran moviments recol·lectes: Àngel MARTÍNEZ CUESTA, "El movimiento recoleto en los siglos XVI y XVII", *Recollectio* 5 (1982), p. 5-47; José GARCÍA ORO, María José PORTELA SILVA, "Felipe II y la nueva reforma de los descalzos", *Archivo Ibero-Americano* (en endavant AIA) 58 (1998), p. 231-235.

4. Vincenzo CRISCUOLO, ed., *I Cappuccini. Fonti documentarie e narrative del primo secolo (1525-1619)*, Curia Generale dei Cappuccini, Roma, 1994.

5. Antolín ABAD PÉREZ, Cayetano SÁNCHEZ FUENTES, "La descalcez franciscana en España, Hispanoamérica y Extremo Oriente: síntesis histórica, geográfica y bibliográfica", *AIA* 59 (1999), p. 451-834. María Elisa MARTÍNEZ VEGA, "Formas de vida del clero regular en la época de la contrarreforma: los franciscanos descalzos a la luz de la legislación provincial", *Cuadernos de Historia Moderna* 25 (2000) p. 125-187. José GARCÍA ORO, María José PORTELA SILVA, "Los frailes descalzos, la nueva reforma del Barroco", *AIA* 60 (2000), p. 511-586 y 61 (2001), p. 499-570.

6. Pierre MORACCHINI, "Notes sur l'histoire des premiers Récollets français", *Franciscana* 1 (1999), pp. 319-342; Frédéric MEYER, *Pauvreté et assistance spirituelle. Les Franciscains récollets de la province de Lyon aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne, 1997, p. 13-96.

i reivindicaven la correcta interpretació de l'esperit del fundador.⁷ Els contemporanis dels fets, com els historiadors d'avui, tenien dificultats a situar-se en aquest maremàgnum de frares i monges que, si d'una banda s'assemblaven tant, de l'altra protagonitzaven les seves rivalitats obertament, a vegades en detriment de l'eficàcia de la seva tasca pastoral o de la bona imatge dels clergat. Autoritats eclesiàstiques i civils van intervenir-hi activament intentant posar ordre. Però, és clar, ho feien també partint de les seves pròpies motivacions, que passaven per mantenir el control sobre tots aquests grups i per definir unes estructures jeràrquiques nítides. En el marc de la consolidació de l'Estat Modern, els reis no van deixar de prendre partit en aquestes controvèrsies, moguts tant per les seves creences religioses personals com pels seus interessos polítics.⁸

2. La custòdia dels franciscans recol·lectes catalans (1576-1581)

A mitjan segle XVI hi ha a les províncies franciscanes observants de la Corona d'Aragó aproximadament 250 frares recol·lectes, repartits en 8 cases a València, 5 a Catalunya i 5 a Aragó. Es tracta doncs d'una extensió i nombre molt superiors a les dues cases de recol·lecció que el papa Pius V havia ordenat mantenir a cada província el 1569. I aquesta extensió havia de provocar tensions amb els observants, fins al punt que un grup de recol·lectes, sobretot catalans, volia emancipar-se de l'observança, com ja va posar de relleu fa anys el recentment traspassat Pedro Borges.

7. Frédéric MEYER, "Imiter François d'Assise? Les récollets français et leur vocation aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Franciscana* 3 (2001), p. 211-261.

8. Felip II afrontà de diverses maneres els moviments recol·lectes i descalços segons els ordes i les èpoques : Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, "La reforma de las órdenes religiosas en tiempos de Felipe II. Aproximación cronológica" a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, coord., *Felipe II y el Mediterráneo*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 1999, t. II, p. 181-204. En canvi, el regnat de Felip III ha estat definit recentment com el del "triomf de l'espiritualitat descalça" per José MARTÍNEZ MILLÁN, Maria Antonietta VISCEGLIA: *La monarquía de Felipe III: la Casa del Rey*, Fundación Mapfre, Instituto de Cultura, Madrid, 2008, vol. I, p. 187-198.

El març de 1576, el definidor recol·lecte de la província de Catalunya, el perpinyanès Àngel del Pas,⁹ obté que el general de l'orde, Christophe de Cheffontaines, aprovi l'existència d'una custòdia específica per als recol·lectes catalans, posada sota la invocació del Sant Nom de Jesús. La custòdia és una estructura amb una certa autonomia que aplega uns quants convents d'una província observant. El general prescriu que tots els observants de qualsevol província puguin passar lliurement a les cases de recol·lecció si així ho volen. El custodi disposa ara de competències que abans tenia el provincial, com la designació dels vicaris i dels mestres de novicis i la concessió de llicències als frares per a ser ordenats o per a viatjar fora de la província. A la pràctica, els poders del custodi català són bastant importants i li donen una relativa autonomia del provincial.

La implantació de la custòdia recol·lecta a Catalunya topa amb les reticències dels observants. Finalment, en 1578, els frares recol·lectes, reunits al convent de Figueres, trien com custodi a Àngel del Pas. El capítol provincial observant de Barcelona de 1579 reconeix la creació de la custòdia, però imposa algunes restriccions als privilegis concedits pel general.¹⁰

La publicació per part del papa Gregori XIII de la butlla *Cum illius vicem*, el 3 de juny de 1579, suposa un nou avenç en les ànsies emancipadores dels recol·lectes. El papa hi exonera les custòdies reformades de la jurisdicció dels provincials observants i les fa dependre directament del general de l'orde. Els frares hi seguiran el mode de vida prescrit en les declaracions a la regla de Sant Francesc fetes per Nicolau III i per Climent V, que constitueixen els textos fonamentals de la recol·lecció. Els observants que passin a la custòdia hauran de fer una nova professió i un any de provació, com si entressin en un nou orde religiós.¹¹

La decisió de Gregori XIII provoca un debat jurídic i polític. En la qüestió jurídica, es planteja la pertinència de l'aplicació de la butlla a la cus-

9. Sobre la seva vida, Francisco MARCA, *Crónica Seráfica de la Santa Provincia de Cataluña de la Regular Observancia*, Barcelona, 1764, vol. II, p. 151-195.

10. Pedro BORGES, "Orígenes y vicisitudes de la provincia recoleta Tarraconense del Santísimo Nombre de Jesús", *AIA* 18 (1958), p. 151-206.

11. Archivo General de Simancas (AGS), Estado (en endavant AGS, E), 336, f. 254.

tòdia catalana: el text papal fa referència als “reformats” i, segons els observants, ha estat redactat per donar solució al problema posat pels *riformati* de la Llombardia. Els recol·lectes catalans, però, s’hi consideren afectats perquè el text no conté cap restricció geogràfica i perquè en molts documents anteriors ells havien estat presentats com reformats.

En el mes d’octubre de 1579, els recol·lectes exigeixen al provincial observant català l’execució de la butlla. Els observants, tanmateix, en posposen el compliment fins que el papa sigui informat de la situació específica de què ja gaudeixen a la província. Els recol·lectes, aleshores, apel·len al nunci, Filippo Sega, que en parla amb el rei. És així com s’afegeix un problema polític a la qüestió jurídica.

Felip II crea una comissió per discutir el tema, composta pel propi nunci Sega i pel comissari general dels franciscans, l’observant Antonio de Aguilar; el confessor de la reina, el recol·lecte castellà Buenaventura Santibáñez; els frares Miguel de Soto –que era jerònim–, Lorenzo de Villavicencio –agustinià– i Hernando del Castillo –dominic. La proposta de la comissió, que és transmesa a Roma, recomana mantenir cases de recol·lecció a totes les províncies observants, però sotmeses als provincials i sense formar custòdies. En aquesta decisió, sens dubte va pesar molt la voluntat d’impedir la repetició dels conflictes viscuts a la província d’Andalusia quan el nunci Ormaneto, predecessor de Sega, havia confiat la reforma dels observants a un frare recol·lecte.¹²

Malgrat la petició del rei, Gregori XIII publica un segon breu, el 19 de març de 1580, en el qual confirma la validesa de la butlla de 1579 i ordena a l’arquebisbe de Tarragona fer-la complir. Felip II rep la notícia durant el seu viatge a Portugal. Immediatament, demana la suspensió del breu perquè, segons ell, l’existència de dos superiors a una província –el provincial i el custodi– portarà a la divisió de l’orde.

El nunci comparteix aquesta resolució. El juny de 1580 Sega ordena als bisbes suspendre provisionalment l’execució del breu i mana a Àngel del Pas anar a Madrid. Però el custodi català desobeeix el nunci i marxa di-

12. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, “El nuncio Niccolò Ormaneto y la reforma de las órdenes religiosas en tiempos de Felipe II (1572-1577)”, a Enrique MARTÍNEZ RUIZ, dir., *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía*, Actas, Madrid, 2000, vol. 3, p. 299-321.

rectament a Roma, des d'on actuarà a favor dels recol·lectes i en contra de Segà. El 12 d'octubre de 1580, Segà rep una instrucció de Roma que augura la decisió final del papa: no ha de permetre que els observants molestin del Pas, "huomo esemplare et dotato de altre rare qualità".¹³

3. La província dels franciscans recol·lectes de la Corona d'Aragó (1581-1583)

La decisió de Gregori XIII sobre el cas dels recol·lectes catalans es publica el 18 de febrer de 1581. La butlla *Ex quo nos Deus* crea una província amb els convents recol·lectes de tota la Corona d'Aragó, independent dels provincials observants i sotmesa directament al general de l'Orde de Sant Francesc.¹⁴ El vicari provincial serà Àngel del Pas fins que un capítol designi el primer provincial. En aquest capítol, la nova província podrà donar-se regles pròpies i substituir lliurement els guardians –nom dels superiors dels convents franciscans–, confessors i predicadors dels seus convents. El frare observant que vulgui entrar a la recol·lecció haurà de fer una nova professió i un any de provació, de manera que jurídicament ja no podrà retornar a l'observança. A més, els observants estan obligats a cedir als recol·lectes un convent si aquests demostren que disposen d'almenys deu frares per poblar-lo o si la majoria dels frares que hi viuen volen passar-se a la recol·lecció. Aquesta mesura feia preveure el creixement de la província recol·lecta en detriment de l'observant. Els observants no poden predicar ni demanar almoïna als districtes dels recol·lectes sense el seu permís, però els recol·lectes sí poden fer-ho a les zones amb convents observants sense necessitat d'una autorització explícita. Els recol·lectes, a més, tenen el dret de participar en els capítols generals dels observants, però no han de sotmetre's a les seves decisions.

La butlla de Gregori XIII té dues conseqüències molt importants. En primer lloc, suposa un canvi d'escala. Fins aleshores, el problema s'havia focalitzat a la província de Catalunya. Ara, la decisió pontifícia l'estén al conjunt

13. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Segreteria di Stato-Spagna (en endavant ASV, SS-S), 27, f. 111.

14. AGS, E, 336, f. 253.

de la Corona d'Aragó. Els recol·lectes del Regne d'Aragó es negaran a constituir una província separada dels observants i conservaran sense problemes el seu estatut tradicional.¹⁵ Però els recol·lectes valencians s'uneixen decididament als catalans en la lluita per una província independent. Segurament, els recol·lectes valencians conservaven ben viva la memòria del seu intent anterior de crear una custòdia autònoma, fracassat el 1542.¹⁶

En segon lloc, Gregori XIII obre la porta a un conflicte poliític-religiós de dimensions potser insospitades al principi. Privats del recolzament romà, els observants acudeixen al rei. La butlla de 1581 és una desautorització explícita de les peticions fetes sobre aquest tema per Felip II, que ordena immediatament suspendre'n l'execució fins que ell hagi informat al papa de les greus conseqüències que se'n derivaran.¹⁷ També el general, Francesco Gonzaga, vol mantenir les cases de recol·lecció al si de cada província, sense constituir custòdies.¹⁸ El 10 de març de 1581, el papa accepta suspendre l'execució de la butlla de febrer fins que hagi rebut més informació.¹⁹

Ràpidament s'entra en un joc d'influències polítiques. Els recol·lectes no tenen pràcticament valedors ni a Madrid ni a Lisboa, on els observants són molt poderosos. Només el secretari Alzamora sembla recolzar els recol·lectes, però la seva incidència és minsa davant de les estretes relacions amb els observants del secretari del Consell d'Itàlia, Gabriel de Zayas, que ha acompanyat al rei a Portugal.²⁰ La sorprenent posició del nunci Segá, que es posa del costat del rei en comptes de fer complir les ordres del papa, els priva de l'únic socors que realment podria haver contrapesat l'actuació dels observants.²¹ Només després del seu relleu

15. AGS, E, 163, f. 168.

16. BORGES, "Orígenes", p. 183.

17. AGS, E, 161, f. 77; 336, f. 203-206 i 235.

18. AGS, E, 336, f. 217, 248-252.

19. AGS, E, 161, f. 67; 336, f. 220 i 266.

20. Tot i que Zayas ja no disposa, des des 1579, del poder que havia tingut quan actuava a l'ombra del poderós Mateo Vázquez de Leca: José Martínez Millán, ed., *Felipe II (1527-1598). La configuración de la Monarquía Hispana*, Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, Salamanca, 1998, p. 518.

21. Sobre Segá, Ángel FERNÁNDEZ COLLADO, *Gregorio XIII y Felipe II en la Nunciatura de Felipe Segá (1577-1581). Aspectos político, jurisdiccional y de reforma*, Estudio Teológico de San Ildefonso, Toledo, 1991, p. 321-325.

pel nunci Ludovico Taverna el 1582 els recol·lectes trobaran empara a la Nunciatura. En canvi, l'ajuda que els recol·lectes reben dels arquebisbes de Tarragona, Antonio Agustín, i de València, Juan de Ribera, els ofereix importants mitjans de resistència sobre el terreny a les pressions de la Corona.

A la Cort, a més de les maniobres de Zayas, els observants es valen dels bons contactes en l'entorn reial del seu comissari general, Antonio de Aguilar.²² Aguilar, comissari general des de 1579, pensa que les custòdies només serveixen per a dividir l'orde, conculcar la disciplina i facilitar l'accés al clergat de persones indignes, perquè, segons ells, les cases de recol·lecció "reciben la hez y escoria del mundo".²³ Per això ordena al provincial observant de València, Francisco de Molina, detenir els recol·lectes. Aquest no gosa fer-ho, per por a la reacció de l'arquebisbe Ribera. De la mateixa manera, els ministres del rei s'abstenen en un primer moment d'executar les ordres reials perquè temen provocar un conflicte de jurisdicció amb el poder eclesiàstic.

Aquesta indecisió és aprofitada pels recol·lectes catalans i valencians, que adopten una política de fets consumats. El capítol celebrat a Tortosa l'octubre de 1581 elegeix tots els càrrec de la nova província: el primer provincial serà Àngel del Pas, i, fins que no hagi retornat de Roma, el poder l'exercirà Pere Perelló en qualitat de comissari. S'aprova l'existència de dues custòdies, una a Catalunya, sota l'autoritat del custodi Francesc Jother, i l'altra a València, sota la jurisdicció de Jaume Sanchís.²⁴

La resposta dels observants és dura. A Catalunya, ocupen alguns convents dels recol·lectes. Aquests, expulsats súbitament de llurs cases, es veuen obligats a portar una vida errant. Molts d'ells són acollits pels caputxins o a ermites ofertes pels bisbes.²⁵ A València, els recol·lectes resisteixen a quatre convents malgrat les amenaces.

22. El comissari general era el superior del conjunt de les províncies de la Península Ibèrica. Constituïa una jerarquia intermèdia entre els provincials i el ministre general de tot l'orde.

23. AGS, E, 161, f. 97.

24. BORGES, "Orígenes", p. 188.

25. Els caputxins, arribats d'Itàlia a Catalunya el 1578 sota l'empara del Consell de Cent, coneixen una ràpida expansió: 21 convents nous entre 1578 i 1598. En canvi, l'oposició de Felip II farà que no puguin fundar ni a la Corona de Castella ni a d'altres regnes

En aquesta situació, el canvi de nunci és determinant. En 1582, el nou representant del papa, Ludovico Taverna,²⁶ arriba decidit a fer complir les ordres del papa sobre els recol·lectes franciscans, que Gregori XIII acaba de confirmar a despit de les peticions de Felip II. El 21 de febrer de 1582, Taverna exhorta el rei a acceptar la resolució del papa que, li recorda, sempre pren les seves decisions inspirat per l'Esperit Sant. Li demana que no accepti cap apel·lació o protesta dels observants.²⁷

La decisió de Gregori XIII impulsa els recol·lectes a perseverar. Un dels seus líders, Pedro Nicolás, afirma que el rei no té motius per obstaculitzar la consolidació d'una regla que, al cap i a la fi, permet als religiosos viure amb més perfecció i amb menys despeses per a les poblacions on tenen els seus convents. Les calúmnies, els suborns i les maquinacions fetes pels observants proven que necessiten una profunda reforma, "pues se ha mostrado ser más caníbales que frailes menores".²⁸

Felip II, des de Lisboa, ordena convocar una nova reunió als seus principals consellers en matèries eclesiàstiques que han restat a Madrid. El 16 de març de 1582 hi participen el regent Campi, del Consell d'Aragó, i els religiosos Villavicencio, Santibáñez i Castillo. L'absència, aquest cop, del nunci és molt reveladora. Els consellers insisteixen: el rei ha de demanar amb indignació la revocació de la butlla del papa. Gregori XIII ha menyspreat obertament les advertències del monarca i ha preferit escoltar les mentides dels recol·lectes. I, a més, hom corre el risc que les concessions fetes a Aragó siguin extrapolades a Castella i a Portugal.²⁹

Particularment indignat es mostra Hernando del Castillo en el seu informe al rei: "Yo, Señor, entiendo que este negocio es guiado por Satanás y por su espíritu de ambición". Segons aquest frare dominic, els recol·lectes,

de la Corona d'Aragó. Basili de Rubí, *Un segle de vida caputxina a Catalunya 1564-1664*, Caputxins de Sarrià, Barcelona, 1977; Joan BADA, Genís SAMPER, eds., *Catalònia Religiosa*, Claret, Barcelona, 1991, p. 115; Valentí SERRA DE MANRESA, "Oposición del Rey Felipe II a la implantación y expansión de los franciscanos capuchinos" a BELENGUER, coord., *Felipe II*, t. II, p. 205-217.

26. Joseph HERRES, *The activity of Lodovico Taverna, Apostolic Nuncio in Spain (1582-1586)*, Roma, 1979, p. 153-218.

27. AGS, E, 336, f. 292 i 308. ASV, SS-S, 28, f. 65.

28. AGS, E, 336, f. 26.

29. AGS, E, 336, f. 300.

amb el pretext de dur una vida més perfecta, només volen satisfer la seva ambició. Adverteix al rei dels efectes polítics del conflicte eclesiàstic: “Este es negocio de estado tanto como de religión y que asoma revueltas y comunidades por la división y parcialidad a que los valedores de una y otra parte han de acudir”. Castillo és especialment dur amb l'arquebisbe Ribera: “El patriarca tiene espíritu de menudencias y con cualquier niñería se ahoga, pensando que es todo oro lo que reluce, y apasionase presto y favorece cualquier cosa como tenga nombre de encogimiento o recogimiento”. En fi, la invocació a l'Esperit Sant feta pel nunci per justificar la seva decisió mostra la inconsistència dels seus arguments:

como gente ignorante, se arma de la asistencia de Dios con el Papa, que ya Vuestra Majestad sabe que no asiste en todas las cosas ni casos ni negocios, sino en pocos sabidos y contados y platicados y entendidos por los católicos sin contradicción alguna, y en lo demás hombre es como cada cual.³⁰

Felip II assumeix l'opinió dels seus assessors i ordena, un cop més, la suspensió de l'execució de les mesures pontificies. S'entra aleshores en un conflicte obert en el qual les dues parts s'acusen de mentires i desobediències. Els recol·lectes són acusats de desobeir al rei i gairebé de sedició. Als observants se'ls retreu no voler complir les ordres del papa. Creix la tensió entre Roma i el rei, que es nega a executar la butlla.

El Consell d'Aragó escriu al virrei i a l'Audiència de València per exigir-los més diligència davant de la resistència armada dels recol·lectes. En particular, cal que s'assegurin que els convents dels recol·lectes són retornats immediatament als observants. El rei mostra el seu descontentament a Ribera i l'ordena no interferir més en l'afer. Malgrat la reacció indignada del nunci, que mana als franciscans observants de València no molestar més els recol·lectes, Felip II insisteix que Taverna no pot intervenir. I el comissari Aguilar contesta el dret del nunci a declarar la nul·litat dels actes fets per ordre del rei. L'Audiència de València acusa Taverna de afavorir les rebel·lions contra els observants. El nunci comença a preocupar-se de debò: ja no es tracta només de la protecció dels recol·lectes, sinó de la defensa de la jurisdicció del papa, les ordres del qual, diu ell, són públicament desobeïdes pels observants.³¹

30. AGS, E, 163, f. 7.

31. AGS, E, 163, f. 130; 336, f. 298-9 i 310-12. ASV, SS-S, 28, f. 96, 119-120, 128, 134, 142, 154, 167 i 181.

En aplicació de les ordres de Felip II, l'observant Pedro Manrique, delegat del comissari Aguilar, s'apodera dels convents valencians que encara estaven habitats per recol·lectes. La major part d'aquests abandonen els convents després d'haver amagat els ornaments i els objectes del culte. Per evitar que facin vida de vagabunds, el nunci autoritza provisionalment els franciscans descalços a acollir-los.³² A més, un centenar de recol·lectes valencians passen als caputxins catalans en 1581-82. La població local sembla prendre partit pels recol·lectes i els observants són assetjats i fins i tot, segons les seves acusacions, atacats a pedrades o amenaçats amb arcabussos a diversos pobles, on els habitants han alliberat per la força alguns recol·lectes detinguts. Hi ha rectors de parròquia que des del púlpit afirmen que els franciscans observants estan excomunicats i que ningú no pot parlar amb ells ni donar-los almoïna.

Els observants atribueixen tota aquesta oposició a les maniobres de l'arquebisbe de València i cerquen d'alarmar el rei parlant del risc de sedició. El provincial observant es distingeix especialment en aquesta tasca. Segons Molina, que demana que l'exèrcit reial intervingui per castigar els qui, clergues o laics, s'oposen a les seves ordres, " si los ordinarios (els bisbes) no tuviesen tanta cebada, no tirarían tantas coces."³³

A Catalunya, els esdeveniments segueixen també un camí preocupant. Amb l'excepció del convent de Jesús de Lleida, els recol·lectes refusen cedir llurs cases als observants. El 8 de juliol de 1582, l'oïdor de l'Audiència, Damià Osset, i un seguici de soldats i de frares observants arriben a Figueres per donar compliment a l'ordre del rei. Però són dispersats per una multitud d'unes cinc-centes persones que els ataquen als crits de "luterans" i "excomulgats" amb el suport, sembla ser, dels jurats de la ciutat.³⁴

32. A València existien franciscans descalços des del 1560, primer com una custòdia englobada dins la província de Sant Josep (província descalça de predominància castellana que havia estat impulsada per Pedro de Alcántara) i, a partir de 1577, com una província independent. Aquesta província, anomenada de Sant Joan Baptista, tenia tretze convents el 1577. ABAD, SÁNCHEZ, "La descalcez", p. 540-542.

La situació del Regne de València i del Principal de Catalunya era doncs, inversa: a València hi havia franciscans descalços, però no convents caputxins; a Catalunya, en canvi, les fundacions caputxines creixien acceleradament, però no hi havia franciscans descalços.

33. AGS, E, 336, f. 282.

34. AGS, E, 336, f. 294. ASV, SS-S, 18, f. 244-246.

A Roma, l'hostilitat contra els observants augmenta. Fins i tot l'antic nunci Segra, de retorn a la Cúria, canvia d'opinió i es pronuncia ara a favor dels recol·lectes.³⁵ La situació obliga el general Gonzaga a intervenir personalment i a anunciar un viatge a la Península Ibèrica. Aquesta decisió tranquil·litza Gregori XIII, que decideix esperar el resultat del viatge del general, al qual dóna ordres específiques per resoldre l'afer.³⁶

De fet, la Corona i la Santa Seu estan protagonitzant simultàniament diferents conflictes de jurisdicció en aquest moment i cap de les dues parts no està interessada en una escalada de tensions que exacerbi encara més el conflicte. El viatge del general Gonzaga que, al capdavant, és el superior tant dels observants com dels recol·lectes, permet obrir una via de solució. El mes de novembre de 1582 tant Felip II com el cardenal secretari d'Estat ordenen als seus agents no executar les ordres anteriors.³⁷ El comissari general Aguilar, mentrestant, marxa de Portugal i va a Andalusia, València i Catalunya per celebrar capítols provincials en els quals els provincials observants són substituïts per d'altres que hauran de refer els ponts amb els recol·lectes.

El general Gonzaga s'entrevista amb Felip II a Lisboa el mes de desembre de 1582. Quan el nunci li demana que faci retornar els convents als recol·lectes, Gonzaga respon que el rei li ho ha prohibit. La idea de Gonzaga és concedir amplies facultats als recol·lectes perquè puguin mantenir les seves cases i el seu esperit, però sense trencar la unitat de l'orde. La Congregació General de les províncies hispàniques, reunida a Toledo el mes de maig de 1583, fa seves les propostes de Gonzaga i relleva el comissari general Aguilar, enemic ferotge dels recol·lectes, per Antonio Manrique.³⁸ A Roma, el cardenal Medicis, protector de l'Orde de Sant Francesc, intenta suavitzar la postura de Gregori XIII, que, per primera vegada, es mostra disposat a revocar la seva butlla.³⁹

En aquesta nova atmosfera, Felip II ordena reunir una altra comissió per estudiar l'afer, formada pel nunci Taverna, el secretari Zayas, el nou co-

35. AGS, E, 336, f. 310.

36. ASV, SS, 18, f. 242; 30, f. 56, 59, 61, 62, 66, 84 i 87.

37. ASV, SS-S, 28, f. 259 i 272; 30, f. 137, 146, 150, 169 i 198. AGS, E, 161, f. 150.

38. ASV, SS-S, 28, f. 231, 235, 288, 349, 357, 378 i 383; 30, f. 247, 249 i 255. AGS, E, 163, f. 140, 158, 159, 166-169, 173, 177, 213 i 216.

39. AGS, E, 163, f. 195 i 196. ASV, SS-S, 28, f. 406, 414; 30, f. 264, 271, 276.

missari general Manrique, el confessor de les infantes Santibáñez, el confessor reial Diego de Chaves –que és dominic–, el Almoiner Major Luis de Manrique –que és clergue secular– i el regent Campi, del Consell d'Aragó. Les instruccions del rei són precises: cal trobar una solució al problema sense permetre la divisió de l'orde amb la creació de noves províncies o custòdies. El debat amb el nunci és tens. Finalment, tots els participants accepten un suggeriment de Taverna, que proposa cercar una solució provisional, tot concedint alguns convents als recol·lectes, i deixar la solució definitiva al papa.

A aquest efecte, el nunci convoca una reunió sota la seva direcció amb els representants dels observants i dels recol·lectes. Hi participen el general observant, Francesco Gonzaga; el comissari general, Antonio Manrique; el custodi dels recol·lectes de València, Jaume Sanchís, i el custodi dels recol·lectes catalans, Francesc Joher. Després de llargues discussions, s'arriba a un acord: els recol·lectes no constituïran una província però, a la pràctica, els provincials observants tindran un poder molt restringit sobre ells. De tota manera, Joher signa l'acord a títol personal i continua reclamant que els recol·lectes puguin independitzar-se dels observants.

L'acord, signat el 28 de juny de 1583, reprèn pràcticament tot el programa de Gonzaga. En els capítols provincials –observants–, els recol·lectes podran donar-se constitucions específiques, sempre que no contradiguin les normes generals o provincials de l'orde. Podran també designar un “definidor” sense cap intromissió dels observants. Aquest definidor s'encarregarà de visitar els convents dels recol·lectes en nom del provincial i de castigar les faltes d'acord amb les normes de la recol·lecció. Tanmateix, en els casos més greus ha de consultar el provincial que, en tot cas, conserva el dret de visitar ell també els convents dels recol·lectes. El provincial ha d'autoritzar el pas a la recol·lecció de tots els frares que ho desitgin, però els recol·lectes no estan obligats a acceptar-los. El capítol provincial sempre pot transferir als recol·lectes més convents, a condició que el nombre de cases de recol·lecció no superi mai la quarta part del total de convents de la província.

En el seu informe a Roma, el nunci reconeix que l'existència d'una província o d'una custòdia segregada mai no serà acceptada per Felip II, que tracta aquesta qüestió com un important afer d'estat. En realitat, diu

Taverna, el rei sempre ha tolerat a desgrat la proliferació de frares de les diverses branques de la gran família franciscana.⁴⁰ La Congregació de Regulars comparteix el punt de vista del nunci. El 10 de setembre de 1583, Gregori XIII confirma l'acord mitjançant el breu *Romani Pontificis providentia* i li dona força de llei.⁴¹

És poc coneguda l'aplicació de l'acord, però creiem que havia de ser problemàtica atesa la virulència del conflicte previ. A la província de València els recol·lectes recuperen 5 cases: Vall de Jesús, Onda, Alcoi, Bocairent i Cocentaina. La major part dels recol·lectes valencians acollits pels caputxins catalans semblen haver tornat al seu regne, llevat d'una vintena que han preferit unir-se als caputxins. L'1 de juliol de 1583, el general Gonzaga designa un recol·lecte de la província de Castella, Juan del Castillo, per ocupar-se del govern dels recol·lectes valencians.⁴² Durant la resta del segle, els recol·lectes valencians coneixen una important expansió sota la protecció de l'arquebisbe Ribera: a l'arxidiòcesi de València hi ha 20 fundacions recol·lectes durant el pontificat de Juan de Ribera (1568-1611) i només 6 dels observants.⁴³

A Catalunya, el retorn a la normalitat és més complex. Els recol·lectes conserven nou convents: Alcover, La Bisbal, Cotlliure, Escornalbou, Figueres, Horta, Requesens, Riudoms i Tortosa. Pere Perelló i la majoria dels recol·lectes accepten l'acord; a la congregació provincial de 1585, el mateix Perelló esdevindrà definidor dels recol·lectes. El líder dels recol·lectes, Àngel del Pas, decideix romandre a Itàlia. I uns quaranta frares, entre els quals hi ha l'antic custodi Francesc Joher, prefereixen sortir de l'orde i prendre l'hàbit caputxí. Aturar aquesta transferència és possiblement una de les causes que va moure Felip II a prohibir, en 1584, la fundació de més convents caputxins a la Corona d'Aragó. L'arquebisbe de Tarragona, Antonio Agustín, rep ordres d'interrogar els recol·lectes catalans que s'han fet caputxins: si no han seguit les formalitats neces-

40. AGS, E, 163, f. 161 i s.f. Borges n'ha transcrit una còpia: "Orígenes", p. 202-204. Vegeu també ASV, SS-S, 28, f. 418-421.

41. AGS, Patronato Real, 23, nº 162.

42. ASV, SS-S, 31, f. 10. AGS, E, 163, f. 151, 170 i s.f.; 336, f. 315. Sobre el P. Castillo, José SEGÚI CANTOS, "La reforma franciscana en Valencia: los recoletos (1581-1583)", *AIA* 53 (1993), p. 445-447.

43. Ramón ROBRES LLUCH, *San Juan de Ribera, 1532-1661*, Juan Flors, Barcelona, 1960, p. 444.

sàries, han de ser castigats i els superiors caputxins severament amonestats. Però els quaranta frares manifestaren un cop més la seva voluntat de ser caputxins.⁴⁴

Tot i així, els recol·lectes continuaren desenvolupant-se i fent-se càrrec de noves fundacions, com la del convent de Terrassa (1609), estudiada per Sílvia Canalda.⁴⁵ El problema amb els observants es tornarà a posar de manifest l'11 de gener de 1622, quan el papa Gregori XV, a petició d'alguns recol·lectes, constitueixi una província independent dels observants que dependria del vicari general dels franciscans descalços. Les protestes dels observants i del propi Felip IV van fer que Gregori XV, el 10 de febrer de 1623, derogués la seva decisió primera.⁴⁶

4. Els debats de fons: la identitat franciscana i el poder del rei

L'afer de la creació d'una província franciscana recol·lecta de la Corona d'Aragó en realitat posa de relleu l'existència de notables diferències sobre la concepció i l'organització de l'Orde de Sant Francesc. I totes les parts busquen el suport de Gregori XIII i de Felip II, que acaben afavorint posicions oposades. En definitiva, dos debats es creuen: el de la identitat franciscana, entre els qui defensen un mode de vida més actiu o més contemplatiu, i el de l'exercici del poder sobre l'orde per part del rei i del papa.

Per als observants, cal mantenir l'estructura tradicional de la institució: un orde de vida activa en el qual els frares que volen una vida més aus-

44. Basili de RUBÍ: "Controversias franciscanas", *Estudios Franciscanos* 60 (1959), p. 98-103; *Un segle*, p. 129, 137-145, 151. BORGES, "Orígenes...", p. 206. En canvi, Marca diu a la seva crònica que la major part dels recol·lectes han deixat els caputxins a conseqüència d'aquesta investigació: p. 391. El professor Bernard Dompnier ha trobat al Vaticà una petició de quatre recol·lectes catalans transferits als caputxins que en 1593 desitjaven tornar a la recol·lecció franciscana: ASV, Congregació de Regulars, *Positiones*, març-abril 1593, C.

45. SÍLVIA CANALDA I LLOBET, "La vida de Sant Francesc d'Assís a les rajoles del claustre de Terrassa (1673): un exemple de recolliment, humilitat i asceti", *Terme* 19 (2004), p. 105-123.

46. MARCA, *Crònica*, p. 484-488.

tera i isolada disposaran d'algunes cases de recol·lecció, sotmeses al provincial, en les quals es respectarà el rigor de la regla primitiva segons la interpretació de Nicolau III i Climent V. Els frares han de disposar de facilitats constants per passar de la observança a la recol·lecció i viceversa, però sense canviar de província ni d'orde. Al cap i a la fi, si un fra-re creu que l'observança s'ha relaxat massa, sempre pot passar-se als franciscans descalços.

Per als observants, només així els franciscans poden ser útils a la població gràcies a la doctrina, la caritat i el treball pastoral, com sant Francesc havia volgut, car ell va fundar un orde mendicant, no monàstic. Si els recol·lectes volen ser fidels a l'esperit del fundador, han d'abandonar l'isolament i l'eremitisme. A més, la manca de biblioteques i de col·legis en els seus convents durà a una degradació ràpida dels recol·lectes que, segons un memorial dels observants, sense cases d'estudi i sense recursos per mantenir un noviciat "serán en breve tiempo (...) inútiles al pueblo, porque serán idiotas, sin estudios, y es contra la intención del bienaventurado Padre San Francisco".⁴⁷ D'altra banda, els fidels no confiaran en els regulars si els veuen dividits i enfrontats.

No és estrany que els observants rebien el suport de Felip II. La decisió del papa de crear una província recol·lecta independent està en total contradicció amb la política envers el clergat regular desenvolupada pel monarca.⁴⁸ Felip II vol una concentració clara del poder en els ordes regulars que eviti la multiplicació i la juxtaposició d'estructures i jerarquies eclesiàstiques, més difícilment controlables i causants de confusió entre els fidels. A més, està en contra d'una intervenció activa dels generals estrangers –sobretot els francesos, com Cheffontaines– en la vida del clergat regular de la Monarquia Hispànica. I, quan és possible, prefereix que les estructures regulars de la Corona de Castella tinguin preponderància sobre les de la Corona d'Aragó, jutjades menys reformades i menys controlables pel rei. Des d'aquest punt de vista, l'Orde de Sant Francesc ofereix un dels exemples més acabats d'allò que vol el rei: un orde observant i amb una estructura ibèrica pròpia, ja que el Comissari General exerceix un control més directe –i més influenciable per la Corona– que no pas el general de Roma.

47. AGS, E, 336, f. 192-196.

48. Sobre aquesta política, Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, *Philippe II et la Contre-Réforme. L'Église espagnole à l'heure du concile de Trente*, Publisud, Paris, 2001, p. 515-547.

La creació d'una província recol·lecta superposada a les províncies observants de la Corona d'Aragó i sota l'autoritat directa del general esberla tot aquest edifici i, a més, crea un model que podria ser repetit entre els recol·lectes de les Corones de Castella i Portugal. Va en contra de la política mantinguda per Felip II durant anys, destinada a reunificar la família franciscana en unes poques províncies clarament delimitades i sotmeses al govern dels observants.⁴⁹ Això no vol dir que el monarca sigui contrari a les reformes: senzillament, és partidari de les reformes impulsades pels propis superiors observants. El rei no recolza els moviments de reforma que poden contradir els principis bàsics de la seva política envers el clergat regular.⁵⁰

La interpretació dels recol·lectes catalans i valencians és contrària a la dels observants. Es consideren els veritables seguidors de sant Francesc que desitgen viure la regla tal com el fundador l'havia instituit, especialment pel que fa a la pobresa. No són els recol·lectes els que volen observar a títol personal una regla més estricta que l'original, sinó els observants els que segueixen una regla mitigada que perverteix l'esperit de Sant Francesc. Els textos d'un dels líders de la recol·lecció a València, el beat Pere Nicolàs Factor, són particularment il·lustratius sobre la potencialitat reformadora del moviment recol·lecte i sobre la seva genuïna legitimitat franciscana:

Católica Majestad, desengáñese, desengáñese, que nuestra reforma no consiste en cerrar algunos agujeros, sino en que se guarde del todo la santa pobreza evangélica (...) y crea que si Vuestra Majestad impidiese esta tan santa reforma, daría gran cuenta a Dios, porque consiste en que todos vivan de una manera, pues no sería reforma si disimulando con los más, se deformase toda la perfección de nuestra re-

49. Felip II ja havia aconseguit annexar els franciscans conventuals als observants, havia intentat fer el mateix amb els descalços i amb els terciaris regulars franciscans i va obstaculitzar tot el que va poder la implantació dels caputxins. Vegeu FERNÁNDEZ TERRICABRAS, "La reforma", p. 181-204. Sobre el cas dels conventuals, Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, "La anexión de los franciscanos conventuales de Cataluña a la observancia (1567)", a Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO JIMÉNEZ, ed., *Los Franciscanos Conventuales en España. II Congreso Internacional sobre el franciscanismo en la Península Ibérica*, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos, Madrid, 2006, p. 373-388.

50. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «Lo estatuydo en el dicho Concilio Tridentino no es remedio bastante». Diferentes modelos de reforma de las órdenes religiosas en tiempos de Felipe II", a Juan B. AMORES CARREDANO, ed., *Religión, Herejías y Revueltas Sociales en Europa y América*, Vitòria, 2008, p. 117-140.

gla y pobreza angélica, y a esta ocasión vendría a no quedar rastro de la primera perfección de nuestro seráfico estado.⁵¹

Així també és com els veu Gregori XIII. No com una excepció tolerada a la regla, sinó com un mitjà que ha de permetre, a mig o llarg termini, la reforma de l'orde sencer. Per això les butlles del papa preveuen sempre les vies de creixement dels recol·lectes en detriment dels observants. Qui millor ho expressa és l'exnunci Segua quan, de retorn a Roma, canvia de jaqueta i defensa els recol·lectes. En un memorial al papa Segua defensa, segons l'extracte que en fan els observants,

que los observantes estaban por yerro fuera de su instituto y la recolección les serviría de guía y de luz para ponerse en el derecho sendero (...) de manera que la reforma que se trata en esta santa religión no era novedad ni alteración ni división, antes era reavivarse la observancia de la primera regla con el favor de Su Bd.

En les seves respostes al memorial de Segua, un anònim observant al·lega que les diferències entre els recol·lectes i els observants només són accidentals, com la roba i la longitud dels hàbits o l'ús del calçat. En el fons, tots professen la mateixa regla, de manera que els recol·lectes no poden pretendre que la seva és millor ni que han entrat directament a les cases de recol·lecció, que no disposen de noviciat. Per això el papa s'equivoca si vol escindir els recol·lectes de la disciplina dels superiors observants, perquè el Summe Pontífex no ha de mirar allò que consolarà els recol·lectes, sinó el bé general de l'orde. Gregori XIII només aconseguirà que els observants no disposin de les possibilitats de reforma que els ofereixen les cases de recol·lecció i que els recol·lectes, privats de biblioteques i col·legis, perdin l'hàbit i els mitjans per estudiar. "No se acrecienta y aumenta la perfección evangélica con pies descalços y manto corto, sino con letras, buen seso y experiencia, lo cual todo ha de quedar con los viejos que no pueden sufrir el rigor de la recolección". És més, l'observança no té cap necessitat de ser reformada, perquè els observants espanyols són exemplars.⁵²

51. AGS, E, 336, f. 26. Vegeu també el f. 27, que és un memorial redactat per Factor. Han estat transcrits parcialment per SEGUÍ, "La reforma", p. 431-2 i BASILI DE RUBÍ, "El Beato Nicolás Factor, franciscano de la Observancia Regular, capuchino en Barcelona (1582-1583)", *Estudios Franciscanos* 54 (1953), p. 375-392. Aquesta és una constant de la història recol·lecta: així, a França, com diu Frédéric Meyer, "l'essence même des Récollets et de réformer et de remplacer dans leur totalité les Observants » (*Pauvreté*, p. 28).

52. L'extracte del memorial de Segua i la resposta observant a AGS, E, 161, f. 151-155.

El conflicte eclesiàstic sobre la identitat franciscana es dobla amb un conflicte de jurisdicció sobre l'orde entre el papa i el rei, la qual cosa dificultarà encara més la resolució. La capacitat real del monarca o del pontífex –i del seu agent, el nunci– de dirigir la reforma dels ordes religiosos a la Monarquia Hispànica és un dels aspectes més importants de tot l'episodi.⁵³ Val la pena de llegir el que diu el provincial observant de València, Francisco de Molina:

Su Majestad tiene autoridad absoluta y suprema e independiente en lo temporal de sus reinos para evitar todo alboroto y escándalos y seminario de todo mal y para entretener e impedir cualesquiera daños espirituales, aunque vengan con autoridad del Supremo Juez y con título de piedad, a lo menos hasta que Su Santidad oiga las partes, sin perjudicar a las letras apostólicas ni a lo que a Su Santidad se debe.⁵⁴

Una comparació pot ser esclaridora. Tot al llarg de la disputa entre els observants i els recol·lectes franciscans, es produeix constantment una comparació amb el conflicte que han protagonitzat recentment els carmelites calçats i descalços. Gregori XIII i la majoria dels cardenals pensen que l'impuls donat als recol·lectes permetrà repetir a l'Orde de Sant Francesc la operació que ja s'ha fet amb èxit a l'Orde del Carme. Els sorprèn que Felip II, que ha recolzat activament la fundació d'un orde independent dels carmelites descalços el 1581, s'oposi al mateix temps a la creació d'una província recol·lecta, quan descalços i recol·lectes defensen un mateix tipus de reforma regular. Però cal observar que el Carmel descalç és un moviment 1) nascut a Castella i dirigit per religiosos castellans; 2) que interfereixen l'autoritat que exerceix directament d'un general normalment estranger i en aquell moment italià; 3) que propugnen la reforma d'un orde moralment força degradat en algunes regions i 4) en el qual no hi ha un moviment observant entorn del qual vertebrar les reformes.⁵⁵ En canvi, l'emancipació dels recol·lectes comportaria el desmembrament d'una estructura de govern observant i eficaç, la de l'orde observant de sant Francesc, sobre la qual Felip II pot intervenir gràcies

53. L'evolució canviant d'aquesta capacitat és explicada a FERNÁNDEZ TERRICABRAS, "La reforma", p. 181-204.

54. AGS, E, 336, f. 222.

55. Les narracions més detallades d'aquesta reforma a les biografies dels reformadors: Efrén de la MADRE DE DIOS, Otger STEGGINK, *Tiempo y Vida de San Juan de la Cruz*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1992; *Tiempo y Vida de Santa Teresa*, Editorial Católica, Madrid, 1996, 3ª ed.

a la presència a la seva Cort d'un comissari general, l'existència del qual minva els poders del general de l'Orde amb seu a Roma.

A despit de la imatge sovint propagada per alguns historiadors d'un monarca que defensa sistemàticament les reformes, cal dir que a l'Europa del segle XVI hi ha diferents models de reforma no sempre coincidents⁵⁶ i que Felip II sosté només aquells que no contradiuen la seva línia política. D'altres, ben al contrari, trobaran una oposició tan forta per part de la Corona, que acabaran per fracassar, com succeeix amb l'intent de creació d'una província recol·lecta franciscana a la Corona d'Aragó.

56. FERNÁNDEZ TERRICABRAS, "Lo estatuydo", p. 117-140.